Katarína Gabašová

Existenciálny rozmer krízy kultúry

V posledných rokoch čoraz viac počuť o súmraku európskej civilizácie, o kríze identity západných spoločností. Hrozí nám vývoj smerom k barbarstvu, ako sa to stalo rímskej kultúre? Môže historická skúsenosť pomôcť pochopiť krízu dnešnej kultúry? Ocitáme sa v ére krízy, alebo ide o kultúrny pesimizmus? Kríza ako priestor pre zmenu, alebo slepá ulička? Otázky, ktoré si nutne kladieme, ak chceme podporiť kritickosť v osvietenskom zmysle slova, a nie bezduché kritizovanie pozliepané z prázdnych slov s negatívnou emóciou. Viacero konceptov krízy kultúry v 20. storočí by sme mohli označiť za brilantné historicko-sociologické sondáže, lež umocnené akousi nostalgiou azda za zlatým vekom „šťastného divocha". Texty z prvej polovice 20. storočia považované za kľúčové *Zánik Západu* (O. Spengler, 1918 – 1922), *Vzbura davov* (J. O. y Gasset, 1930), *V tieňoch zajtrajška* (J. Huizinga, 1935) a *Kríza nášho veku* (P. A. Sorokin, 1941) pertraktujú príčiny, prejavy, priebeh a dôsledky spoločenských problémov, javov a trendov, ktoré boli identifikované či už na lokálnej, národnej alebo globálnej úrovni a vyhodnotené ako riziká alebo ohrozenia. Príznačná je však polemika, a to nielen o konkrétnych koncepciách, ale aj o významoch pojmu, kontextoch, príčinách, prejavoch, dôsledkoch a riešeniach, neraz sprevádzaná odmietaním alebo zľahčovaním situácie v zmysle posudzovania konkrétnych javov ako krízových.

Slovami holandského kultúrneho historika Johana Huizingu sa môžeme spýtať: „Nachádzala sa za tých dvadsať storočí kultúra azda niekedy v inom stave než v krízovom? Nie sú celé ľudské dejiny v najvyššej miere krízové? Nepochybne, no to už je životná múdrosť vyjadrujúca konkrétny svetonázor, a niekedy býva aj užitočná" (2002, s. 23). Kultúrna kríza je historický pojem (Huizinga, 2002, s. 22) a už Tacitov spis *Germánia* je dôkazom úsilia o objektívne zhodnotenie stavu rímskej kultúry. Za priekopníka kultúrneho kriticizmu však býva považovaný Jean-Jacques Rousseau. Pojem kultúrna kríza zrkad-

lí jednotu všeobecného a špecifického, historického i súčasného, pretože krízy sú neodmysliteľnou súčasťou vývoja v dejinách ľudstva. Dôležité je uvedomiť si, že pod vplyvom zmien sa mení aj vnímanie a obsah krízy.

Bez prikrášľovania a naivného optimizmu (keď nechceme vidieť nelichotivú realitu) a zároveň bez katastrofických scenárov a beznádejného pesimizmu je potrebné kriticky reflektovať súčasný stav (západnej) euroatlantickej kultúry. Otázkou je, či sa dá hovoriť o kríze, krízových situáciách alebo rizikách v závislosti od optiky vnímania konkrétnych spoločenských problémov a fungovania systému.

Samozrejme, ak konštatujeme, že čelíme kríze a prejavy kultúry krízy sú žalostným úpadkom, to ešte nie je víťazstvo. Náročnou úlohou je konkrétne problémy jasne pomenovať a hľadať konštruktívne riešenia. Ešte predtým je nevyhnutné vynaložiť úsilie v rámci odhalenia symptómov krízy, identifikovať slabé miesta v systéme, navrhnúť opatrenia či už preventívne alebo na zvládnutie krízy.

Vnímanie negatívnych dôsledkov spojených s procesmi globalizácie sa prehlbuje a znásobuje. Flexibilný človek postmoderného globalizmu (Sennett, 2006) je obeťou tzv. inžinierskej kultúry, na ktorú upozornil slovenský literárny vedec, estetik a germanista Vincent Šabík, pričom zdôraznil koncept manipulácie a moci: „Čoraz smelšie, trúfalejšie a riskantnejšie sa odvažuje manipulovať so životnými procesmi vôbec, s ľudskými osobitne, čoraz ostentatívnejšie imituje funkcie Stvoriteľa, správcu a kontrolóra sveta, planéty a kozmu“ (2001, s. 19). Pod tlakom hrozby globálnej vojny, chaosu a pseudohodnôt, ohlupovania, komercializácie a komoditizácie takmer všetkého, už aj ľudskej dôstojnosti a smrti, sa akoby smrť stala „investíciou“ v kultúre, ktorá už človeka nechráni, nepotrebuje ho ako tvorcu, ad hoc ho robí iba existenčne závislým. Závislosť človeka od kultúry v existenciálnom zmysle ako jej „subvencia“ sui generis pre sebautváranie a sebauvedomenie sa už tiež ocitá na tenkom ľade. Oportunistické agresívne správanie, materialistický životný štýl charakteristický egocentrickou orientáciou nielen v medziľudských, ale i partnerských vzťahoch, relativizmus hodnotových hierarchií prejavujúci sa aj vo vzťahu človeka k prírode a životnému prostrediu sa spája s čoraz častejšie skloňovaným pojmom kríza v rôznych kontextoch: kríza európskych hodnôt, kríza vedy, vzdelanosti, morálky, umenia, náboženstva, kríza liberálnej demokracie, kríza Európskej únie a samotnej európskej kultúry. Výzvy, pred ktorými stojíme na „rázcestí“ civilizácie, by sme mohli zhrnúť pod ohlasovaný návrat k tradičným európskym hodnotám. Interpretácia týchto „pôvodných“ hodnôt je však nezriedka výsledkom cynického a účelového zneužitia v prospech subjektívnych či skupinových

materiálnych a mocenských politických záujmov na úkor štátnych, nehovoriac o absencii duchovných ideálov. Mylne sa spoliehame na presvedčenie, že blahosklonná politická vôľa a prosperujúca ekonomika či európske fondy pomôžu, resp. podporia rozvoj kultúry a kultúrnosti. Napokon aj v tejto súvislosti panuje názorová rozdielnosť, pričom na jednej strane je kultúra považovaná za nadstavbu štátu a politiky, na druhej za základňu v zmysle kultúry ako primárneho súboru hodnôt. Nespochybňujeme tým úlohu a význam štátu ani Európskej únie v rámci podpory kultúry a rozvoja. Naše úvahy smerujú skôr k hľadaniu riešení, ktoré by nerezignovali „len" na politické prepojené s ekonomickými.

Problémom je, že okrem spomenutých kríz čelíme nesporne globálnej environmentálnej kríze, neuvedomujúc si existenciálnu krízu samotného človeka. Na (ne)uvedomované vplyvy globalizácie, resp. globalizácie moci na myslenie, cítenie a konanie človeka a jeho každodenné prežívanie skutočnosti i seba samého poukázal slovenský filozof, literárny vedec a kulturológ Dalimír Hajko: „Spôsob, ako žijeme, ako prežívame svoju každodennosť, je daný v neposlednom rade práve mocou, ktorá nás ovláda, určujú ho predovšetkým súradnice a vektory moci, vymedzuje ho súhrn mocenských síl v nás a mimo nás (ale zdá sa, že čím ďalej, tým viacej mimo nás!), tých síl, z ktorých sa nemôžeme alebo nedokážeme (a čoraz častejšie azda ani nechceme) vymaňovať" (Hajko, 2005, s. 10).

Ako konštatuje slovenský literárny vedec a kulturológ Peter Liba, kríza kultúry je „v človeku, v ľuďoch, v konkrétnej činnosti, v konkrétnych rozhodnutiach a úmysloch" (2009, s. 283).

Vzhľadom na cieľ hodnotiť, resp. kriticky reflektovať kultúru je dôležité ozrejmiť, čo si pod kultúrou máme predstaviť. Pri objasňovaní pojmu kultúra podobne ako v prípade pojmu sloboda bolo dosiaľ zaznamenaných vyše dvesto významov tohto slova. V najširšom zmysle slova ide o cieľavedomú a zámernú tvorivú činnosť človeka a jej prejavy či už formálneho alebo symbolického charakteru. V užšom význame sa kultúra zvyčajne viaže na sféru umenia a výsledky umeleckej aktivity človeka a spoločenstva. Kvalitatívny zvrat vo výklade pojmu z antropologického hľadiska prezentoval britský antropológ Edward B. Tylor v knihe *Primitívna kultúra* (1871): „Kultúra alebo civilizácia je komplexný celok, zahŕňajúci poznanie, vieru, umenie, morálku, zákony, obyčaje a ostatné spôsobilosti a zvyklosti, ktoré si človek osvojil ako člen spoločnosti" (1920, s. 1). Za výstižnú považujeme definíciu nemeckého filozofa Ernsta Cassirera, ktorý kultúru spájal so schopnosťou človeka systematicky symbolizovať (homo symbolicus): „Ľudskú kultúru ako celok možno opísať ako proces postupného sebaoslobodzovania človeka. Jazyk, umenie, nábožen-

stvo, veda predstavujú rôzne fázy tohto procesu. V každej z nich človek odhaľuje a dokazuje novú silu – silu budovať svoj vlastný svet, svet ideálneho" (1977, s. 363). Slovenská kulturologička a filozofka Viera Gažová konštatuje, že „kultúra je celok tvorby, difúzie a konzumu produktov tvorivého ľudského ducha v oblasti umení a poznatkov" (2009, s. 11). Z uvedených definícií vyplýva, že kultúra „smeruje človeka k tomu, aby mohol v sociálnom systéme fungovať ako samostatný, aktívny a kreatívny subjekt" (Slušná, 2015, s. 46). Aktivita je však nahrádzaná ľahostajnosťou, apatiou a pasívnym hyperkonzumom, ktorý ide ruka v ruke s hypernarcizmom a hyperhedonizmom vyúsťujúcimi do prehlbujúceho sa (pseudo)individualizmu. Pri rozpoznávaní deštruktívnych prejavov súčasnosti, ktoré zrkadlia stav kultúry, sa už nevyhneme používaniu predpony hyper- odkazujúcej na vyumelkovanosť, spektákel a krajnosti prítomné aj vo sfére umenia.

O vytrácaní krásy z umenia a našich životov, o kulte škaredosti a smerovaní k duchovnému spustošeniu hovoril v „neslávne" slávnom britskom televíznom dokumente s názvom *Why Beauty Matters?* (2009, v preklade Prečo záleží na kráse?) britský filozof Roger Scruton. Nevedno, prečo dokument bol stiahnutý z vysielania a na internete jestvujú iba pirátske kópie. Samotný autor sa vyslovil o „nebezpečnosti" svojich vyjadrení namierených proti priemyslu kultúry, ktorý ponúka paródiu na kultúrnosť, krásu a povznášajúce estetické city a oktrojuje prázdny svet mumifikovanej skutočnosti.

Nekonečný príbeh túžby získať viac, konzumovať a vlastniť súvisí s pocitmi nespokojnosti, závisti a obáv, ktoré pramenia z porovnávania a súťaživosti. A tak sú strach, úzkosť, zúfalstvo, rezignácia, pasivita, nuda, pocity viny, osamotenia a odcudzenia čoraz častejšie neodmysliteľnou súčasťou života človeka. Život v anonymite nekritického davu, pluralita kontra jednota, prchavosť vzťahov a väzieb, absencia spolunáležitosti a solidarity, vyprázdnená tolerancia zamieňaná s ignoranciou, závisť a nízkosť ako syndróm našich čias. Dochádza k vrstveniu zmätenosti, apatie, neschopnosti a nevôle k zodpovednosti, zanietenosti a činom, čo je alarmujúcim dôkazom o stave kultúry a spoločnosti, ale aj o duchovnom stave človeka.

Interpretácia pojmu kríza nie je o nič jednoduchšia, ako je to v prípade pojmu kultúra. S ohľadom na jeho mnohoznačnosť, rôznorodosť uhlov pohľadu a závislosť od kontextu čelíme náročnej úlohe. Krízu môžeme interpretovať ako dôsledok sociálno-patologických javov, stav, ktorý sa spája s negatívnymi konotáciami, ale aj ako priestor pre zmenu, nástup nového a progresívneho ako pozitívna asociácia, ozdravný proces. Podľa *Veľkého slovníka cudzích slov* (Šaling, Ivanová-Šalingová, 2006, s. 724) je pojem kríza z gréčtiny („κρίση"

– krísi) ťažký prechodný stav, vrcholné obdobie prekonávajúce najväčšie ťažkosti, nedostatok, úpadok; z lekárskeho hľadiska je to rozhodná chvíľa ako náhle opadnutie horúčky, náhly obrat v priebehu choroby; z hľadiska politologického ide o pád vlády v dôsledku mimoriadnej situácie, alebo keď jej parlament vysloví nedôveru; ekonomický prístup hovorí o porušení rovnováhy medzi ponukou a dopytom tovarov a služieb, prejavujúcom sa poklesom hospodárskej konjunktúry; napokon v literatúre je kríza vyvrcholením deja drámy alebo románu.

Na základe stručného výkladu pojmu, ale aj významov pripisovaných kríze v gréčtine (napríklad rozsudok, úsudok) je možné konštatovať, že neimplikuje iba negatívny a nutne pesimistický význam. Krízu môžeme chápať ako prechod, šancu na zmenu, rozhodovanie a voľbu, smerovanie k bodu zlomu. Súčasné poznatky, ako aj aktuálne problémy naznačujú naliehavú potrebu zaoberať sa pojmom kríza, resp. kríza kultúry a skúmať možné teoretické a metodologické prístupy, aplikovať princípy interdisciplinarity, zákonitosti a nástroje riadenia spoločenských systémov v podmienkach ohrozenia a krízy, osobitne podstatu a príčiny kríz, ako aj ich zákonitosti, špecifiká a priebeh. Problematika kríz a krízových situácií je predmetom záujmu krízového manažmentu, ale v akademickej sfére zaznievajú hlasy (Morin, 1968, 1976; Míka, 2016) za etablovanie všeobecnej teórie krízy – krízológie. Používanie pojmu sa nespája len s problematickým fungovaním spoločnosti alebo systému a jeho nežiaduceho vývoja, keď hovoríme o ekonomickej kríze, hospodárskej, sociálnej, politickej, environmentálnej, kultúrnej, ale o kríze vypovedáme aj na úrovni jednotlivca v súvislosti s kritickými stavmi organizmu (havária, ochorenie), krízou veku, manželskou krízou, krízou vzťahov a krízou označujeme aj situácie a vzťahy na medzinárodnej úrovni v politickom, diplomatickom a vojenskom zmysle. Za krízu môžeme považovať aj konkrétnu fázu vývoja systému, pričom počas alebo po skončení tejto etapy nasleduje žiaduce rozhodnutie o ďalšom smerovaní.

Upriamime pozornosť na chápanie krízy na úrovni jednotlivca s odkazom na koncepcie krízy kultúry uvedených autorov, ktorí ju spájali s existenciálnou krízou človeka. Tieto úvahy sú motivované nielen otázkou, čo je kríza, ale aj koho alebo čoho sa týka. Problém nastáva, ak si krízu zasiahnutý subjekt neuvedomuje alebo ju odmieta a namiesto rozhodnutia o ďalšom (pozitívnom) smerovaní rezignuje na aktivitu a dáva sa unášať eskapizmom.

Pojem eskapizmus (z anglického výrazu „escape“, v preklade únik ako fantazijný únik pred skutočnosťou, jej požiadavkami a tlakom do iluzórneho sveta) je lepší, krajší, menej frustrujúci. Zároveň ide o aktivity vykonávané pod vply-

vom neuvedomeného nutkania ich opakovať. Podľa českej sociologičky a publicistky Ireny Reifovej (2004, s. 54), ktorá reflektuje tento fenomén v kontexte vplyvu médií a kultu celebrít na jednotlivca, je eskapizmus únik do imaginárnych svetov, ktoré majú často podobu mediálnych simulácií. Eskapizmus interpretuje v spojitosti s konzumáciou tzv. zábavných obsahov, ktorá vedie k strate záujmu o relevantné sociálne otázky a je spojená s priestorom pre ideologickú propagandu. Potrebu unikať môžeme vo všeobecnosti chápať aj ako obranný mechanizmus, ktorý má svoje opodstatnenie v konfrontácii s rôznymi frustrujúcimi udalosťami a situáciami. V istom zmysle eskapizmus patrí k nesociálnym potrebám, keďže saturuje individuálnu potrebu jedinca byť sám, ale aj s druhými. Reflektovať eskapizmus je možné z viacerých perspektív (z hľadiska typológie poznáme zdravý a nezdravý). Všetky aktivity, na ktoré človek upriami pozornosť, nemožno považovať za eskapizmus, pokiaľ nejde o vytváranie paralelnej skutočnosti prispôsobenej potrebám jednotlivca. Rovnako nie všetky aktivity patria do kategórie nezdravého eskapizmu, resp. s nezdravými dôsledkami pre jedinca. Neostrosť hraníc medzi tým, čo ešte považujeme za zdravé, a tým, čo už pokladáme za nezdravé, spôsobuje isté problémy. Britský teoretik médií Andrew Evans píše, že eskapizmus môžeme pokojne definovať ako „mantru západnej spoločnosti", a varuje pred nezdravým, deštruktívnym eskapizmom vo forme „prokrastinácie, popierania, psychózy a závislosti" (2001, s. 229). Hyperrealita, ktorá ponúka niečo viac, si však nakoniec vyberie svoju daň, pretože rozdiel medzi skutočným a falošným zmazáva. Psychológovia už obracajú svoju pozornosť na tendencie sociálnej izolácie, dezercie pripomínajúcej fenomén tzv. púštnych otcov z raného stredoveku. Najmä mladí ľudia sa zúfalo snažia byť niekým iným, podobať sa svojim idolom alebo sa im vyrovnať. Otázkou je, prečo človek nechce byť sám sebou. Príčiny môžu byť rôzne. Napriek častej absencii zmyslu predsa len súčasný človek hľadá a zmysel „nachádza", aj keď v novom existenciálnom priestore – virtuálnej realite alebo prostredníctvom rozmanitých aktivít napríklad zameraných na kult tela, ideál krásy a zdravia. Fenomén zdravého životného štýlu sa zvyčajne označuje ako „nové náboženstvo", zahŕňa širší komplex aktivít a ponúka okrem iného priestor na kreovanie sebaidentity, ako aj „zmysluplnej" existencie. Ide o princíp dialektiky medzi fyzickým telom a vnímaním vlastného Ja. Ako negatívne sa ukazuje projektovanie vlastného Ja pomocou imidžu tela. Pôsobenie vo virtuálnej realite, návšteva posilňovní, držanie rôznych diét, absolvovanie estetických zákrokov, sledovanie a kopírovanie módnych trendov, nutkavá aktivita na sociálnych sieťach predstavujú eskapizmus, ktorý nie je uspokojivým riešením existenciálnej krízy nielen na individuálnej, ale ani

spoločenskej úrovni. Výzvou pre súčasného človeka nielen v rámci (západnej) euroatlantickej kultúry, ale v globálnom meradle je vymaniť sa zo začarovaného kruhu eskapizmu a falošného vyslobodenia zo skutočnosti, ktorej je nutné čeliť. Rozmach nezdravého eskapizmu spájame s (pseudo)individualizmom na

Martin Bendžala: Z výstavy Pour féliciter, Piešťany, 2020

jednej strane a na druhej s kolapsom inštitúcií (rodina, výchovné a vzdelávacie inštitúcie, cirkev, štát), ktoré by mali plniť svoje funkcie v oblasti ochrany človeka ako člena spoločnosti pred rizikami a nástrahami života. Vytráca sa pocit bezpečia, istoty, posilňovania vlastnej identity, zdravého sebavedomia, sebauvedomenia v existenciálnom rozmere.

Zdá sa, že človek žije iba pre prítomnosť, hru, zábavu a uspokojovanie primárne zmyslových potrieb, forsíruje sa životný štýl prezentujúci slobodného,

moderného, nezávislého človeka, ktorý nemusí riešiť nič, čo sa ho „bytostne" netýka. Symptomatická ľahostajnosť na úkor zodpovednosti a vážnosti, egocentrizmus (príkladov zo súčasnosti máme viac, napríklad prístup k voľbám a podobne) len potvrdzujú krízu.

Literatúra

CASSIRER, E. 1977. Esej o človeku. Bratislava: Pravda, 392 s. Bez ISBN

EVANS, A. 2001. This Virtual Life: Escapism and Simulation in Our Media World. London: Fusion Press, 240 p. ISBN 978-1901250596

GAŽOVÁ, V. 2009. Úvod do kulturológie. Acta Culturologica – zväzok 17. Bratislava: Katedra kulturológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 107 s. ISBN 80-7121-315-2

HAJKO, D. 2005. Globalizácia a kultúrna identita. Nitra: Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 130 s. ISBN 80-8050-913-1

HUIZINGA, J. 2002. Kultúra a kríza. Bratislava: Kalligram, 320 s. ISBN 80-7149-472-0

LIBA, P. 2009. Prieniky do literatúry a kultúry. Nitra: Kulturologická spoločnosť v Nitre, 303 s. ISBN 978-80-969481-7-8

MÍKA, V. T. – HUDÁKOVÁ, M. – ŠIMÁK, L. 2015. Manažment a krízový manažment. 2., upravené a doplnené vydanie. Žilina: EDIS – vydavateľstvo Žilinskej univerzity, 241 s. ISBN 978-80-554-1161-3

MORIN, E. 1976. Pour une crisologie. In Communications, Vol. 25, No. 1, p. 149 – 163. Dostupné na internete: https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1976_num_25_1_1388

REIFOVÁ, I. a kolektív. 2004. Slovník mediální komunikace. Praha: Portál, 328 s. ISBN 80--71789267

SENNETT, R. 2006. Der flexible Mensch: Die Kultur des neuen Kapitalismus. Berlin, Taschenbuch Verlag, 224 s. ISBN 978-3833303425

SLUŠNÁ, Z. 2015. Súčasná kultúrna situácia z pohľadu teórie a praxe. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 118 s. ISBN 978-80-223-4026-7

ŠABÍK, V. 2001. Diskurzy o kríze kultúry. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 427 s. ISBN 80-8061-127-0

ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z. 2006. Veľký slovník cudzích slov. Bratislava – Prešov: Vydavateľstvo Samo, 1392 s. ISBN 80-89123058

TYLOR, E. B. 1920. Primitive Culture. Researches into Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom. London: John Murray, 426 p. Bez ISBN